

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.021>

УДК 811.161.2+811.161.1]272:94(47+57:477):34(091)

А. І. ДАНИЛЕНКО, PhD, повний професор
кафедри сучасних мов і культур Пейського університету, Нью-Йорк
Pace University, 41 Park Row,
New York, NY 10038, USA
E-mail: adanylenko@pace.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7710-4030>

Г. М. НАЄНКО, доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики,
Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бул. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
E-mail: halynanaienko@gmail.com
<https://orcid.org/000-0003-0485-5068>

МОВНЕ РОСІЙЩЕННЯ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ: МОВИ, ІМПЕРСЬКІ МОДЕЛІ ТА ЗАКОНОДАВЧА ПРАКТИКА

Статтю присвячено особливостям мовного російщення українців із середини XVII ст. до 1914 р. Автори розглядають основні етапи реалізації політики російщення в підросійській Україні від часу перших заборон книжок, писаних церковнослов'янською мовою української редакції, указами Петра I і Святійшого Синоду до пригнічення української літературної мови в другій половині XIX ст. На думку авторів, об'єктом ворожої політики з боку царської адміністрації були три мови українців, а саме: церковнослов'янська мова української редакції, проста (руська) мова і нова українська літературна мова. Зваживши на ці три мови й класифікації імперських моделей, автори пропонують новий тип періодизації, чие застосування доводить, що у правителів Росії завжди були вагомні підстави для того, щоб ставитися до України жорсткіше, ніж до інших неросійських земель. Усе це дає змогу ствердити, що мовне російщення українців у підросійській Україні було постійним, послідовним і довготривалим.

Ключові слова: українсько-російські міжмовні взаємини, соціолінгвістика, мовне російщення, церковнослов'янська мова української редакції, проста (руська) мова, нова українська літературна мова, імперська цензура

Цитування: Даниленко, А. І., Наєнко, Г. М. (2022). Мовне російщення в підросійській Україні: мови, імперські моделі та законодавча практика. *Українська мова*, 1(81), 21–51. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.021>

1. Вступ

А. Павленко (2011) стверджує, що стратегії мовного управління в Російській імперії, визначені політичними, етнічними, релігійними й класовими чинниками, водночас істотно відрізнялися залежно від періоду та географічного регіону. Взоруючись на найновіших досягненнях історіографії російської національної політики (Karpelev, 2001; Snyder, 2003; Weeks, 1996), А. Павленко (2011, с. 332) також зауважує, що політика російщення була усвідомленою лише почасти, ніколи не була послідовною і, безумовно, довготривалою. На її думку, прагнення поставити на карб імперській адміністрації високий ступінь російщення, до прикладу, білорусів та українців, «натхненні радше ідеологією, аніж історією», а отже, не дають змоги скласти докладне й цілісне уявлення про характер імперської політики щодо національних меншин (Pavlenko, 2011, с. 332; пор.: Добилів & Сталюнас, 2005).

У цій статті¹ ставимо за мету довести протилежне. Аналізуючи, зокрема, українську мову, ми ладні погодитися з О. О. Тараненком (2007, с. 119) у тім, що «упродовж вісімнадцятого та двадцятого сторіч під владою Російської імперії та Радянського Союзу українська мова була, до певної міри, витіснена з ужитку». Ба більше, ми готові заявити, що каральні дії царської адміністрації щодо українців та їхніх(ьої) мов(и) з часу так званої Переяславської угоди, укладеної 1654 року між Військом Запорозьким та Московією, завжди були усвідомленими, послідовними та довготривалими. Наша аргументація буде спиратися на історичний вимір російщення кількох українських мов, або ідіомів, чие існування зігнорувала А. Павленко у своїй праці.

Насамперед, вичерпний аналіз мовного російщення на українських землях слід провадити з урахуванням як зовнішньої, так і внутрішньої історії. Щодо зовнішньої історії можна *de facto* виокремити кілька періодів імперського мовного управління, що їх А. Павленко (2011) та згодом Й. Ремі (2016) запропонували для XIX ст. Однак періодизація, вибудована А. Павленко (2011) для підросійської України, хибує на розбіжності між історіографічними та соціолінгвістичними чинниками. Наприклад, період так званої мовної автономії між 1721 та 1830 рр., який вона наводить, був насправді часом потужного втручання в мовний, культурний, духовний та освітній простір Гетьманщини (див. Параграф 2.2). До того ж приклади церковної цензури можна спостерегти не лише після 1654 р., а й навіть раніше. Отже, враховуючи ізоляціоністську позицію Московії, коли вона сприймала Литовську Русь як частину зовнішнього світу, що сповідував чужу (православну та неправославну) віру (див. Параграф 2.1), можемо ствердити, що найраніші

¹ Статтю перекладено з англійського оригіналу *Linguistic russification in Russian Ukraine: languages, imperial models, and policies* з дозволу видавництва Springer та редакції журналу *Russian Linguistics*, у якому ця стаття вперше була надрукована 2019 року: URL: 10.1007/s11185-018-09207-1. Переклад з англійської Оксани Лебедівни.

випадки церковної цензури сягають першої половини XVII ст. Беручи внутрішню історію за другий визначальний чинник, варто мати на оці, що українці послуговувалися різними мовами на своїх етнічних територіях, включно з теренами у складі Речі Посполитої (Русь, або Литовська Русь) і Гетьманщини (підросійська Україна), яка постала на лівобережжі України наприкінці 1640-х рр., а з 1760-х до 1830-х рр. була приєднана до Російської імперії під назвою *Малоросія* (Kohut, 1988).

Як впливає зі сказаного, зовнішня історія й відповідна періодизація мовного управління в підросійській Україні мають відображати історію репресивної мовної політики та репресованих мов, що перебували у сфері її впливів. Той факт, що єдиної мовної політики за часів багатовимірної (релігійної, економічної, освітньої та мовної) асиміляції та політичного підпорядкування українців начебто не існувало (див. Pavlenko, 2011), можна пояснити дуже просто: українці вживали більш ніж одну мову впродовж історії своїх стосунків із поляками, росіянами та іншими мовними спільнотами (Danylenko, 2011a).

Ми стверджуємо, що періодизація мовного російщення на початках новітньої історії України не має спиратися лише на принцип зовнішньої історії, як пропонує А. Павленко (2011). Разом із хронологічним параметром (що належить до зовнішньої історії) варто брати до уваги динаміку поглядів та переконань росіян щодо релігійних, культурних та етнічних особливостей українців. Ба більше, оскільки мовне російщення українців було складником царської національної політики, його періодизація має, зрештою, бути заснована на імперських парадигмах (моделях), обговорюваних у російських імперських студіях та історіографії російської національної політики (напр., Karpelev, 2001; Miller, 2003; Remy, 2007). Відповідно, наша періодизація мовного російщення в (ранньо)новітній Україні (Параграф 2) також закорінена в ідеї Російської імперії як динамічного поняття, що охоплює щонайменше дві основні імперські моделі, реконструйовані для російсько-українських взаємин у XVII ст. та на початку XVIII ст. (Zhivov, 2003).

Модель 1 Московської монархії, запроваджена царем Алексієм Михайловичем (1629—1676) за ранніх років його правління, передбачала зверхність самодержцзя над християнами різних віросповідань та не вимагала етнічної однорідності; для російсько-українських взаємин це означало, що Київ міг залишатися поза юрисдикцією московського патріарха навіть після анексії України (Zhivov, 2003, с. 6—7). Звідси впливало цілком «байдуже» ставлення російської церкви до «чужих» литовських (українських) книжок та «чужої» редакції церковнослов'янщини, що насамкінець призвело до відокремленості московської вченості.

У згоді з Моделлю 2, царя і патріарха потрактовано як «сакральну діархію» чи «богообране двоєдине створіння» (Zhivov, 2003, с. 3). Власне кажучи, друга модель має точкою відліку запроваджені Никоном, який посідав патріарший престол із 1652 р. до 1666 р., літургійні реформи купно з правками до богослужбових книжок. Одним із наслідків «справи» богослужбових книжок було витворення окремої «панросійської» редакції церковно-

слов'янської мови; українську редакцію почали сприймати як відхилення від московської норми (Zhivov, 2003, с. 6; Успенский, 1994, с. 36—37).

Ураховуючи загальновідомі факти з історії України, варто стисло пояснити вживану в цій статті термінологію на позначення етнічних територій та мов, що ними послуговувалися українці впродовж своєї (ранньо)новітньої історії. Ця потреба стає ще нагальнішою з огляду на дещо спрощену інтерпретацію відповідної термінології в А. Павленко (2011, с. 333, 335).

Передовсім брак точної назви підросійської України відображає клаптикову історію різних її територій, включно з тими, які перебували під кормигою поляків, австрійців та угорців. Зокрема, термін *Україна* (рос. *Украина*) стосовно земель Війська Запорозького у XVII ст., хоч і був досить широковживаний, водночас мав дещо розмиту та поетичну конотацію. У XVIII ст. назва *Малоросія* (рос. *Малороссия*) частіше позначала Гетьманщину, тимчасом як [слово] *Україна* зринало в офіційній назві Харківщини, тобто Слобідської України (рос. *Слободская Украина*)². Після ліквідації автономного статусу Слобідської України 1765 р. (Kohut, 1988, с. 172—175) термін *Україна* до 1835 р. залишався в офіційній назві губернії, що її заступила *Слобідсько-Українська губернія* (рос. *Слободско-украинская губерния*) (Remy, 2016, с. 30—38; див. Miller, 2003, с. 30—38).

Зазначені відміни між назвами *Україна* та *Малоросія* А. Павленко (2011) також ураховує, хоча й оминає той факт, що українці послуговувалися більш ніж однією мовою на своїх етнічних землях. Історично входячи до різних типів додаткової дистрибуції, українські мови були головно об'єктами ворожого мовного управління царського уряду на різних стадіях провадження національної політики.

За відмінних соціолінгвістичних умов, про які йтиметься в цій статті, у підросійській Україні зазнали заборон такі мови:

1. Церковнослов'янська мова української редакції (*язык славеноросский*), умовно названу Мелетієвим варіантом церковнослов'янської мови (на честь Мелетія Смотрицького, який кодифікував цю мову 1619 р.) (Danylenko, 2006b, с. 103—104; Danylenko, 2008a, с. 85—87);

2. Руська (*простая*) мова — «говірний стандарт», або книжна мова з говірною основою, уживана у Великому Князівстві Литовському, а пізніше в Речі Посполитій як одна з офіційних мов (Dini, 1997, с. 281—283); її все ще вживали в адміністрації Гетьманщини³;

² У 1330-х рр. термін *Мала Русь* застосовували до Галицько-Волинського князівства (Danylenko, 2006a, с. 52, 53; Danylenko, 2017b, с. 162), а на початку XVII ст. цей термін потрапив із західноукраїнських земель до Києва. Митрополит Йов Борецький (†1631) запровадив традицію тлумачити Малу і Велику Русі як братів з однієї родини. Лише згодом Московська Русь, закорінена в династичному та патримоніальному способі мислення, прийняла цю візію єдності (Plokhy, 2001, с. 290—291). Ми використовуємо терміни *Мала Русь*, *малоруський* з неімперським значенням, у такий спосіб показуючи відміни між українцями, росіянами та їхніми мовами в межах Російської імперії. Назву *Україна* вжито як родовий термін, що семантично накладається на новітнє постромантичне тлумачення цього поняття.

³ Про розмаїття назв *простої мови* щодо інших мов, уживаних у Речі Посполитій див. Danylenko, 2006a.

3. Нова мова, сформована на говірній основі, яка заявила про себе після появи *Енеїди* Івана Котляревського, трагедії на Вергілієву *Aeneid*, де троянських героїв поміщено в козацьке культурне оточення (Danylenko, 2008b); наприкінці XIX ст. ця мова набула статусу літературної⁴.

Різні конфігурації згаданих мов, що можна узагальнено означити як білінгвізм або й для певних часів трилінгвізм (Danylenko, 2008a), характеризували різні періоди в історії формування мовного простору на українських землях. Варто також узяти до уваги, що мови, якими розмовляли українці на своїх етнічних теренах, зазнавали впливу «різних» російських мов, включно з (велико)російською редакцією церковнослов'янської та простомовним варіантом російської мови (рос. *простой*, або *обыкльий*); конфігурації ж елементів, запозичених із них у післяпетрівську добу, відрізнялися від їхнього розподілу до XVIII ст. (Живов, 1996, с. 69—124).

Як показано в Параграфіях 2—2.4, постульоване розрізнення російських термінів *обрусение* «примусове російщення», або мовна інтеграція, та *обрусѣние* «добровільна асиміляція», тобто перехід на російську (Miller, 2003), вичерпує свій евристичний потенціал у дискусії про мовну політику царату в підросійській Україні⁵. Досить сказати, що принципово незрозуміло, котра саме українська мова з котрою російською мовою асимілювалася та протягом котрого періоду виконання заборонних указів і циркулярів це відбувалося.

⁴ А. Павленко (2011, с. 339) помилково назвала *Енеїду* Котляревського «п'есою», що, порівняно з рештою хиб у ланцюжку її аргументації, є не таким вже й дошкульним. Зокрема, не усвідомлюючи того факту, що українці (а також білоруси) вживали кілька літературних мов упродовж своєї історії, А. Павленко (2011, с. 345) заявляє, що «українська та білоруська мови були менш розвиненими [? — А. Д., Г. Н.], ніж естонська, латвійська і литовська», у такий спосіб цілком ігноруючи тяглість, пов'язану з попередніми мовами кінця XIII ст. і пізніше у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій (Vednagczuk, 2010, с. 34). Ба більше, А. Павленко (2011, с. 345—346) стверджує, що більшість українців та білорусів проживали поза містами та продовжували в повсякденні розмовляти своїми рідними мовами, не здогадуючись про обмеження на писемний вжиток їх у другій половині XIX ст. Без сумніву, автор знехтувала соціолінгвістичною ситуацією на українськомовних теренах, де розвиток та вжиток нової літературної української мови, включно з писемною формою, у всіх публічних сферах було зведено до мінімуму жорстким цензуруванням, а з 40-х рр. XIX ст. відбувалося переслідування української інтелігенції; саме впродовж цих років між патріотично налаштованими українцями та російським імперським урядом постав взаємний антагонізм (див. Рету, 2016).

⁵ Спираючись на цю опозицію понять, А. Павленко (2011, с. 333) замість правильного *обрусение* звертається до штучного деривата *обрусевание* (без ятя) для позначення цілеспрямованого запровадження російської як офіційної мови імперії. А. Міллер (2003, с. 136) згадує, що в полеміці з Владіміром Жаботінським на шпальтах часопису *Русская мысль* 1911 року П. Струве послідовно вживає термін *обрусѣние* (з ятем), свідомо мовлячи про асиміляцію національних меншин у Російській імперії. Провідний ідеолог російського ліберального націоналізму та «послідовний російський імперіаліст» (Miller, 2008, с. 171), П. Струве був найзатятішим супротивником права українців відкривати публічні школи з українською мовою викладання. Він заявляв, що впровадження середньої та вищої освіти українською мовою було б штучним і небезпечним для російської держави й культури, що являла собою «середньоарифметичну» єдність, утворену поєднанням етнографічних понять Великої Росії, Малої Росії (України), Білої Росії (Білорусі) (Струве, с. 184—186; див. Danylenko, 2017b, с. 79).

Отже, аналіз царського мовного управління як російщення та денаціоналізації в підросійській Україні заслуговує на скрупульозніший підхід, ніж той, що його застосовує А. Павленко та інші дослідники Російської імперії. Як ми вже наголосили, конче треба брати до уваги не лише хронологічний аспект, але й стан і статус різних українських мов, уживаних у різних спільнотах і визначених певними імперськими моделями. Тим-то періоди мовного російщення, які А. Павленко (2011, с. 335) окреслює для України, а саме: (а) мовна автономія (1721—1830), (б) вибіркоче російщення (1830—1863), (в) розгортання російщення (1863—1905), (г) згортання російщення (1905—1917) — не відбивають сутності справжніх мовних процесів та впливу на них царського уряду. У цій статті ми докорінно переглянемо цей тип «зовнішньої періодизації», урахувавши його лише як тентативну хронологічну рамку. По-перше, в Параграфі 2.1 плануємо простежити за початками мовного російщення ще від першої половини XVII ст., коли російські цар та церква продемонстрували «відсторонене» ставлення до Мелетієвого варіанта церковнослов'янської мови як складника «рутенізації» («українізації») російської культури в Московській державі (Торке, 1996, с. 104—105, 108—116). По-друге, щоб залишитися в рамках соціолінгвістики, кожен із постульованих етапів у нашій періодизації окреслимо згідно з асиміляцією конкретної української мови, а саме української (Мелетієвої) церковнослов'янщини (Параграф 2.1), руської (простой) (Параграф 2.2), нової (з говірною основою) української літературної (Параграф 2.3). Іншими словами, наш аналіз обрамлено не стільки історіографією імперської мовної політики, скільки історією асиміляції мов, що ними послуговувалися українці, коли російська держава поглинала їх від середини XVII до початку XX ст. Такий узагальнювальний підхід із урахуванням позицій та поглядів, визначених відповідними імперськими моделями, схоже, дає змогу довести, що російські правителі мали особливі причини для суворішого ставлення до української(их) мови (мов) порівняно з іншими неросійськими мовами, або ідіомами (див. Souders, 2005, с. 403).

2. Мовне російщення в підросійській Україні

Зваживши на історичний вимір мовного російщення, ми наважимося розмежувати три «концентричні періоди» асиміляції означених вище українських мов:

1. Російщення церковнослов'янської мови української редакції (1627—1790-ті рр.).

2. Російщення руської (*простой*) мови (1720—1790-ті рр.).

3. Російщення нової української літературної мови (1800—1914-ті рр.).

Період 1 охоплює ранньоновітню добу в історії російської держави, стосуючись двох імперських моделей передпетрівського часу, які окреслено в Параграфі 1. На цей період припадають тентативно два раунди російщення української церковнослов'янщини, що залежали від неусталеного статусу церковної юрисдикції в російсько-українських взаєминах

(див. Zhivov, 2003). Згідно з Моделлю 1 Україну сприймали як чужоземний край, а цар міг щонайбільше заборонити поширення українських книжок у Московії. Другий раунд, визначений у Моделі 2, трактує царя і патріарха як «сакральну діархію»; він розпочався тоді, коли Київ було підпорядковано Московії, а в самій Україні вже запроваджувалося московське справочинство. Тепер українська редакція церковнослов'янської сприймалася як відхилення від норми та вживалася лише вибірково. Справді, 1693 р. патріарх Адріан (1623—1700) дав дозвіл на друк тільки коротких творів «тутешнім діалектом» (рос. *здесьнее наречие*), заборонивши поширення їх поза українськими єпархіями (Архив, 1872, с. 372). Якщо перший раунд пов'язаний із обмеженнями української церковнослов'янщини, що побутувала здебільшого поза Московією, то другий відображає репресивні кроки супроти української церковнослов'янської мови, вже вживаної і в Московії, і в Україні, внаслідок змін у юрисдикції української церкви. Важливо пам'ятати, що патріарх Іоаким (Савелов, 1620—1690) запровадив обов'язкову доктрину, згідно з якою будь-яка місцева особливість, зокрема й українська редакція церковнослов'янської мови, поставала ознакою ересі, та вимагав безкомпромісної боротьби з нею, як і з будь-якою чужою вірою (Zhivov, 2003, с. 7).

Період 2 стосується переглянутої версії другої імперської моделі, запровадженої за часів Петра I, якого сприймали як «верховного єпископа», владного в цивільних (адміністративних) та духовних (церковних) сферах. Створення 1721 р. Святійшого Правлячого Синоду засвідчило перетворення імперії на поліцейську державу з усіма супровідними наслідками в релігійній та етнічній площинах. У системі церковної політики, згідно з В. Живовим (2003, с. 1), це можна розглядати як унікальне продовження другої імперської моделі «сакральної діархії». Модель, застосована Петром I, вимагала повної тотожності українських літургійних та секулярних книжок із відповідними московськими. Саме тому українські книжки зазнали світської та церковної цензури внаслідок каральних заходів, здійснених Петром I та Святійшим Синодом. Із погляду соціолінгвістичного, Період 2 є пов'язаний із російщенням простої мови, що її у XVIII ст. все ще вживали в адміністрації Гетьманщини, і (хоч і до меншої міри) церковнослов'янської мови української редакції, яка до того часу втратила свій суспільний статус (Danylenko, 2008a, с. 104—106; Danylenko, 2011b, с. 227; див. Наенко, 2017). Обидва Періоди (1 та 2) так чи так, але пов'язані з Петром I, який 1720 р. запровадив особливо сувору заборонну політику щодо української(их) мови (мов), уживаних у Гетьманщині та Слобожанщині; указ 1720 р. доповнили численні обмежувальні укази та циркуляри, зініційовані Синодом.

Утім, фахівці з соціолінгвістики та імперських студій найбільш обізнані з Періодом 3, що охоплює історію асиміляції нової (говірної) української літературної мови, сформованої на базі південно-східних українських діалектів (Danylenko, 2010; Danylenko, 2017a). То була остання українська мова, яка, хоч і «плебейська» у своїй основі та широко

вживана простолюдом, виявилася витривалішою супроти мовного російщення, унаслідок якого були успішно витіснені церковнослов'янська мова української редакції та руська мови (як ознаки національного інакомислення) допіру в XVII та XVIII ст. Тож упродовж третього періоду царський режим мав суворо реагувати на постійне зростання витривалості української мови на говірній основі; мабуть, саме тому серію заборон ужитку цієї мови у книжкових виданнях, культурі та освіті, як і поширення українських книжок упродовж цього періоду сприймають сьогодні як приклади повного російщення (пор. Karpelev, 2001, с. 247—248; Pavlenko, 2011, с. 335). Зауважмо, що Періоди 1 і 2 є концентричні, а тому відбивають інколи майже одночасні утиски мов, здійснювані Святійшим Синодом і царем.

Послугуючись цією багатовимірною періодизацією, ми тлумачимо факти з історії імперського мовного управління крізь призму властиво лінгвістики. Таке тлумачення підсилено обговоренням сучасної системи ідей та «ставлень», а також імперських моделей, що дає змогу пояснити неоднорідність мовної політики Російської імперії на шляху поглинання України.

2.1. Російщення української церковнослов'янської мови (1627 – 1720 – 1790-ті рр.)

Церковнослов'янщина української редакції була першою українською мовою, щодо якої застосовано заборонні заходи світських та церковних органів царського уряду. На початку, однак, українські, або литовські, як їх тоді називали, книжки стали ефективним та постійним джерелом українського впливу на Московське царство; вони користалися заступництвом царів-покровителів та російської верхівки, які виявляли нове зацікавлення красним письменством. З українськими книжками до Московії, яка за всьєке XVII ст. надрукувала лише сім видань суто світського змісту, прийшов також польський гуманізм (Torke, 1996, с. 119—120). Поширенню українських книжок, які промикувалися навіть у найвіддаленіші закутки Московії, сприяв передовсім високий рівень їх виготовлення: вони мали всі ознаки високої та привабливої культури, наукового та ораторського блиску Київської колегії, заснованої 1632 року (після Гадяцького договору 1658 року — академії) й престижної європейської вченості, а також святості Києво-Печерської Лаври, — у ці ознаки Московія вдвлялася з підозрою, заздрістю та повагою, про що свідчить їхній мінливий статус у царстві — від ширшої популярності до переслідування та осуду (Symbalystyj, 1991, с. 45; Danylenko, 2008a, с. 96—97). Московське ставлення до України та «українізації» російської культури спочатку було на диво пасивним і навіть дещо захисним попри легкоприступну пам'ять про спільну історію та велич Київської держави (Torke, 1996, с. 103—104).

Слід пам'ятати, що долю українських книжок визначала здебільшого підозра московитів щодо відхилів у бік католицизму чи протестантизму («чужої» віри), адже вони мали переважно церковно-релігійний

характер і були написані церковнослов'янською мовою української редакції («чужою» мовою), як, власне, було заведено в Литовській Русі («чужій» державі)⁶. Часто їх супроводжували патріарші рекомендації (*грамоти*), або подеколи — відкрито заборонні укази на захист православ'я (укази 1621, 1627 та 1672 рр.; див. Symbalystyj, 1991, с. 46). Як впливає з дискусії в Москві 1627 р. щодо *Учительного Євангелія* Кирила Транквіліона-Ставровещького (опублікованого 1619 р. в Рохманові, пол. *Rachmanów*), суперечка між киянами на імперській службі та захисниками традиційних московських укладів жевріла віддавна: Євангеліє проголосили єретицьким, а 60 примірників його накладу прилюдно спалили в Москві 4 грудня 1627 р.; причиною почасти стали українізми церковнослов'янської мови Кирила, що в них московити вбачали викривлення не лише біблійного тексту, а й власне слів Христа (Andriewsky, 2003, с. 110—112, 442; Kuczyńska, 2004, с. 77—80; Plochy, 2006, с. 293). Головною метою стало бажання відмежуватися від впливу Київської академії і зупинити закупівлю «литовських книг», написаних церковнослов'янською мовою української редакції⁷. Тим-то Московський собор 1690 р. на чолі з патріархом Іоакимом (Савеловим) засудив майже 300 книжок, опублікованих у Києві протягом XVII ст., як от твори Симеона Полоцького (*Катехизм*, *Вінець віри*, *Псалтир* та ін.), Кирила Транквіліона-Ставровещького (*Зерцало богословії*, *Євангеліє учительное*, *Перло многоцінне*)⁸, київського митрополита Петра Могилы (*Літос*, *альбо камінь*, *Требник*), Інокентія Гізеля (*Мир з Богом чоловіку*), Йоанікія Галятовського (*Ключ розуміння*, *Месія правдивий*), Сильвестра Косова (*Екзегезис*), Лазаря Барановича (*Меч духовний*, *Труби словес проповідних*), різні службові і молитовні книжки, «одностайні з римським костелом» (рос. «имеющие единогодушие с римским костелом») (Symbalystyj, 1991, с. 46; Харлампович, 1914, с. 448; Житецький, 1900, с. 4)⁹. Допоки панувала глибоко закоріненна московська

⁶ Ця ізоляціоністська позиція виявилася, наприклад, у рішенні Святейшого Синоду 16 грудня 1620 р. перехрещувати осадників із Русі без огляду на те, ким вони були: католиками, уніятами чи православними (Харлампович, 1914, с. 21—24; Zhivov, с. 1).

⁷ Дещо інший вердикт ухвалили учасники Собору в Києві 1640 р. на чолі з київським митрополитом Петром Моголою і молдовським митрополитом Варлаамом. Вони заборонили обіг *Учительного Євангелія* Кирила Транквіліона-Ставровещького під приводом невідповідності його гомілетики ученню православної церкви (Kuczyńska, 2004, с. 76).

⁸ Допіру 1627 року ігумен Ілля та монах Іван Наседка (обидва приналежні до церковної верхівки Московії) звинуватили Кирила Транквіліона-Ставровещького у вживанні таких хибних форм, як «литовська» присвійна *Христови* на місці *Христова* «що належить Христу» (Успенский, 1994, с. 36—37).

⁹ Собор 1690 року наклав анафему не лише на Симеона Полоцького, але й на всіх його пролатинських однодумців (на Симеона донесли, що він відкрито визнавав навіть *filioque*); засуджених осіб, які були переважно виходцями з руських (досучасних українських і білоруських) земель, називали «строкатими» (*пестры*), тобто ні православними, ні католиками — попри свою прихильність до латинської схоластики, вони не визнавали юрисдикції Папи Римського (Lourié, 2010, с. 223). Саме Симеон Полоцький, як і дехто інший, популяризував книгозбірні й школи та намагався переконати московитів толерувати книжки, надруковані в Римі, Венеції та Парижі (Torke, 1996, с. 112).

церковна традиція, українські книжки зазнавали суттєвого редагування та коригування відповідно до правил великоросійської граматики, як у випадку *Місяцеслова* Дмитра Ростовського 1684—1705 рр. та *Проповідей* Теофана Прокоповича початку XVIII ст. (Огієнко, 1950, с. 120).

За наочний приклад ставлення московських цензорів до мовних і теологічних нововведень Київської митрополії править історія перебування Лаврентія Зизанія в 1626—1627 рр. у Москві з метою опублікувати свій *Катехизм*. 18-го, 19-го і 20-го лютого 1627 р. Зизаній обговорив з ігуменом Іллею та якимось невідомим Грігорієм за присутності кількох бояр ту версію свого тексту, що постала в московській друкарні після перекшталтування та перекладу церковнослов'янською мовою. Хоча патріарх Філарет зрештою схвалив катехизм, який, на думку московитів, відрізнявся від російських перекладів, товкмачі та справщики Зизанія підозрювали, що його ввели в оману, мов співи сирен, новітні грецькі переклади та писання (Пр'їніє 1859, с. 89, 99). Зизаній обрав за найдоцільніше погодитися майже з кожним твердженням своїх опонентів. Провівши дев'ять місяців у Москві, він, найімовірніше, побоювався неминучих звинувачень у ересі зі всіма наслідками (Рюкху, 2001, с. 298; див. Frick, 1992, с. 79—82). Лише кілька примірників його *Катехизму* дійшли до нас після того, як майже весь наклад було спалено.

Ставлення московських цензорів до Зизанія, схоже, було зумовлене якимсь непорозумінням та впливом культурних стереотипів. Непорозуміння сталося, як цілком справедливо зазначив Д. Фрік (Frick, 1992, с. 75), на мовному рівні. Зизаній написав свій *Катехизм* руською мовою, вочевидь припустивши, що учасники дискусії будуть здатні її бо-дай утямити. Але, незважаючи на знання кількох «сербських» слів, московити заявили, що не можуть зрозуміти «литовських» чи «польських» виразів (Пр'їніє 1859, с. 81, 87). «Якби я лише знав», — якоїсь миті вигукнув Зизаній, — «я подав би свою книжку верховному найсвятішому патріарху суцільно церковнослов'янщиною» (Пр'їніє 1859, с. 88). Одно-го разу, коли Зизаній, підловлений на безсумнівно єретичному формулюванні догмату Святої Трійці, шукав виправдання за виправданням, він змінив тему на орфографію (Пр'їніє 1859, с. 87). Однак московити знешкодили його апеляцію до орфографії так само, як вони впоралися з покликанням на грецькі тексти, в обох ситуаціях підваживши його авторитет (Frick, 1992, с. 76).

Перелік виправлених, заборонених та спалених книжок у XVII ст. можна легко розширити, зокрема тими виданнями, що з'явилися після 1688 р., коли Києво-Печерська Лавра перейшла в безпосереднє підпорядкування московського патріарха, зберігаючи свій ставропігійний статус. Досить згадати 1672, 1675, 1689, 1692 та пізніші роки, коли богослужбові тексти, надруковані типографіями Києво-Печерської Лаври та Чернігова, були або спалені, або істотно вицензуровані через пряме втручання в мову українських літургії та полеміки

(Житецький, 1900, с. 5—10; Огієнко, 1950, с. 119—120; Огієнко, 2007, с. 363—368)¹⁰.

Соціолінгвістичне становище в Гетьманщині та Слобідській Україні на зламі XVIII ст. було zagrożеним (Danuľenko, 2008a, с. 95—96). Низка указів, виданих Святійшим Синодом та російським імператором, запровадили поступові, але неухильні зміни на користь російської мови. Проте наступ на українську церковнослов'янську мову й друкарні в Гетьманщині після поразки Карла XII та Івана Мазепи в Полтавській битві 1709 р. був особливо потужним та узгодженим зі всіма гілками російської адміністрації¹¹. Допіру 21—22 квітня 1718 р. друкарню Києво-Печерської лаври разом із головною церквою монастиря, книгозбірнею та архівом пошкодила підозріла пожежа. Увесь наклад *Місяцеслова*, опублікований 27 січня 1718 р., також загинув у цьому вогні. За збігом обставин, з нагоди виходу його друком — із позначенням Києво-Печерської Лаври як ставропігійного монастиря Константинопольського патріархату на титульній сторінці (Пекарський, 1862, с. 669—670; Житецький, с. 6) — 5 жовтня 1720 р. Петро I підписав указ, яким забороняв друкарням Києва та Чернігова видавати будь-що, крім канонічних церковних книжок (Danuľenko 2008b, с. 60—61). Указ виявився особливо репресивним щодо церковнослов'янської мови української редакції та українських книжок загалом. Це був перший документ, виданий російським царем, що відтепер передбачав перевірку всіх книжок в Україні на зміст, тобто чи не містять вони слідів місцевої мови (Огієнко, 2007, с. 379): «Оскільки Його Імператорській Величності відомо вчинилося, що в київській та чернігівській типографіях книжки друкують врозріз із великоросійськими друками [...]. Його Імператорська Величність наказав [...] знову книг жодних, окрім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті самі церковні старі книги, задля повної суголосності з великоросійськими, з такими самими церковними книгами справляти перед друком з тими великоросійськими друками, щоб ніякої відміни і особливого наріччя в них не було; а жодних інших книг, ані попередніх, ані нових видань, не повідомивши про такі Духовну колегію, тобто Святійший правлячий Синод, і не отримавши від нього дозволу, в

¹⁰ Заснована 1675 року в Новгород-Сіверському Лазарем Барановичем та переміщена до Чернігова 1679 р., чернігівська друкарня була другою за розміром в Лівобережній Україні після типографії Києво-Печерської лаври, заснованої 1606—1615 рр. архимандритом Єлисеєм Плетенецьким. Попри заборони та погрози від Святійшого Синоду та російського імператора, які вимагали, щоб усі ті видання перебували «у згоді з московськими книжками», чернігівська типографія протривала як незалежна до 1724 р., коли почала занепадати; її було зачинено 1820 р. Київська типографія після царського указу 1720 р. і до 1918 р. продовжувала друкувати лише релігійну літературу, написану переважно російською церковнослов'янщиною (Огієнко, 2007, с. 320—406, 426—463).

¹¹ Після 1709 р. Петро I розпочав рішучий наступ на автономію Гетьманщини. Її столицю було переміщено ближче до кордону з Росією, цар узяв на себе право призначати козацьких полковників, його ставленик увійшов до складу гетьманського суду, гетьманську канцелярію як таку було скасовано, а 1722 р. її заступила Малоросійська колегія (Plokhу, 2006, с. 343).

тих [київському і чернігівському] монастирях не друкувати, аби не могло в таких книгах ніякого зі Східною церквою розходження і з російським друком неузгодження трапитися» (ПС 7, № 2297, с. 23). Постановивши, що ніякого «особливого наріччя» (мови) в українських книжках вживати не можна, указ 1720 р. став першим московським актом, який повністю забороняв видання українською церковнослов'янською мовою, тоді ще однієї з головних літературних мов українців (Danylenko, 2008a, с. 94—102). Пізніше функцію впровадження цього декрету перебрав на себе Святійший Синод як основний цензор усіх видань, створених українською церковнослов'янщиною.

Загалом беручи, указ 1720 р. ознаменував початок нової доби мовно-го російщення, порівняно з 1627 р., коли московити ганили українізм в мові «Учительного Євангелія» Кирила Транквіліона-Ставровецького. Уперше в історії хистких відносин між Московією та (козацькою) Україною російський цар утрутився в український культурний простір. Простіше кажучи, імперія атакувала конвенційне тлумачення сакральних текстів, котрого дотримувалися кияни; і все це, щоб викоренити самотутню українську тожсамість, відроджену сепаратистськими діями Івана Мазепи та його прибічників.

У суті речі, вплив Петрового указу на евентуальний розвиток новітньої української культури, зокрема й на подальший розвій опертої на церковнослов'янський фундамент української літературної мови, надається до порівняння з агресивними указами, виданими російським урядом періоду 1863—1905 рр. (Danylenko, 2010, с. 21; Kappeler, 2001, с. 273; Miller, 2008, с. 70; Remy, 2007).

Не дивно, що низка інших указів, виданих Святійшим Синодом у липні—грудні 1721 р. і в липні 1722 р., запровадила подальші обмеження на використання української редакції церковнослов'янської мови (Житецький, 1900, с. 5—8). Проте попри всі ці укази, — що прикметно, — Мелетіїв варіант церковнослов'янщини як мови викладання та адміністрування в малоруських епархіях стійко тримався на своїх позиціях аж до кінця XVIII ст., коли 27 березня 1785 р. Катерина II видала указ про перебудову епархійних кордонів у Гетьманщині та Слобожанщині. Проминувши деталі (Огієнко, 2007, с. 378—398), згадаймо навімання бодай кілька декретів, що ілюструють поширення заборонних заходів, спрямованих супроти української редакції церковнослов'янської мови у XVIII ст.:

1722 р. — *Апостол*, видрукований у Києво-Печерській Лаврі, був першою українською книгою, якій Святійший Синод надав офіційний дозвіл на видання; Гавриїл Бужинський — член Святійшого Синоду і протектор типографій — поставив свій підпис на титульній сторінці (Пекарский, 1862, с. 556).

1724 р. — Святійший Синод забороняє *Триодь цвітну*, надруковану в Києві; архимандрита Йоаникія Сенютювича оштрафовано на 1000 рублів за подане щодо неї клопотання (Огієнко, 2007, с. 382—383; ПС 1876, т. 4, № 1260, 112).

1726 р. — *Збірник Акафістів*, що його уклав Йоасаф Кроковський українською церковнослов'янською мовою зазнав цензури Святійшого Синоду; після цього *Збірник* передруковано великоросійською мовою (Огієнко, 1950, с. 122).

1726 р. — *Псалтир, Великопісна тріодь, Часослов* були заборонені через правописні та мовні відміни, зокрема в «просодиці» (наголошуванні), від російської церковнослов'янщини (Огієнко, 2007, с. 302—303; ПСК 1910, с. 378—379).

1766 р. — Святійший Синод наказав типографіям Києво-Печерської Лаври та Чернігова припинити надсилати клопотання про публікацію, а натомість видавати лише ті книжки, що їх до цього надрукували в Москві за дозволом Святійшого Синоду; зміст та мову текстів не дозволяли жодним чином «справляти» або змінювати (Огієнко, 2007, с. 302—303; ПСК 1910, с. 378—379).

Упродовж правління імператриці Анни в 1730—1740-х рр. архієпископу київському Рафаїлу Заборовському звелено замінити виданнями, надрукованими Московським друкарським двором, усі старіші українські книжки по всіх малоруських церквах; проте оскільки Московський друкарський двір не мав потужностей, аби виконати цей наказ, українські друки використовували в Малоросії у XVIII ст. і навіть пізніше (Огієнко, 2007, с. 386).

Численні укази, видані Святійшим Синодом із різних нагод у 1727, 1728, 1730, 1735, 1742, 1750, 1752, 1753 та інших роках, засвідчували послідовність мовного російщення українського духовенства та козацької старшини через цензурування надрукованих в Україні книжок та заборону на імпорт усіх різновидів «литовських книг» (церковних службово-літургійних, підручників, словників, граматик, букварів, романів) із підпольської України (Symbalystyj, 1991, с. 45; Огієнко, 2007, с. 378—398). Як засвідчують численні укази, Святійший Синод наклав повну заборону на видання українською церковнослов'янською мовою, вкрай потрібною для збереження давнішої білінгвальної опозиції «українська церковнослов'янська vs. руська», що активно діяла на українських теренах ще з часів Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої (Danylenko, 2008a, с. 102—104). Втрата одного з елементів цієї опозиції могла спричинити крах усієї системи мов і стилів, виплеканих українцями. Цей сценарій — по праву чи ні — був метою російського самодержавства, яке з початку XVII ст. намагалося системно та свідомо перешкодити зміцненню самобутньої української тожсамості в церковній та світській сферах життя (пор. Saunders, 2005, с. 400—401). Немає сумніву, що росіяни навряд чи могли змагатися з пануванням української релігійної культури та кодифікованою Мелетієм Смотрицьким 1619 р. зразковою церковнослов'янською мовою; звідси — послідовна, іноді прихована за церковним *façade*, асиміляція тієї «чужоземної» мови, яку вживали в «литовських книгах» задовго до Переяславської угоди 1654 р. Після повстання Івана Мазепи проти Петра I 1708 р. царський уряд надзвичайно енергійно й вкрай

жорстоко реагував на будь-який прояв самобутньої української тожсамості, якою були позначені, зокрема, книжки української редакції церковнослов'янської мови та незалежні друки, з їх трансляцією польського бароко та приписів християнської неправославної культури.

Задля поглиблення мовного російщення українців Святійший Синод наклав обмеження також і на навчальні видання, що їх друкували в Києві та Чернігові для потреб простолюду. Наведімо один приклад: 1769 р. архімандрит Києво-Печерської Лаври Зосима звернувся до Святійшого Синоду з проханням дозволити друкувати замість російських букварі місцевою мовою, аби «задовольнити потреби народу»; у відповідь Святійший Синод заборонив видавати букварі та наказав «подібних подань надалі не чинити» (Житецький, 1900, с. 7; Огієнко, 1950, с. 122; ПСК 1910, с. 564).

Низка освітніх реформ, що мала на меті впровадити єдину освіту для парохіяльних священників та зміцнити теологічні студії, зокрема у Київській академії, ще більше послабила статус української церковнослов'янської мови. У ранніх 80-х рр. XVIII ст. Самуїл Миславський, митрополит київський, популяризує великоросійську, запровадивши її літературний стандарт, правопис та вимову у класах поетики та риторики. Ба більше, він наполягає, щоб курси арифметики, історії, географії та французької викладали великоросійською мовою¹². Це не єдиний приклад його реформаторської діяльності. Уже 1769 р. Самуїл Миславський, тоді єпископ Білгородський, наказує запровадити до навчального плану Харківського колегіуму викладання російською мовою, взорованою на правилах *Російської граматики* Ломоносова (1755; 2-ге вид. 1757). Окремий притиск у цьому циркулярі зроблено на великоросійську орфографію та стилістику; усі філософські диспути треба було провадити російською, богословські — російською чи латиною; есеї слід було писати мовою, далекою від «глибокої слов'янської та простого грубого наріччя» (Лебедев, 1885, с. 61). Хоч і насичена значною кількістю великоросіянізмів та латинізмів (менше полонізмами), мова викладання в Харківському колегіумі повільно змінювалася з української церковнослов'янської на росій-

¹² Заповзятливість Самуїла Миславського була такою великою, що деякі викладачі відверто звернулися до нього із заявою про неспроможність строго виконувати його волю, виправдовуючись тим, що вони аж ніяк не здатні змінити свою малоросійську вимову (Аскоченський, 1856, с. 343). У лютому 1784 р., щоб просунути великоросійську мову ще далі, він запросив такого собі Дмитрія Сігірєвича з Троїце-Сергієвої семінарії навчати російської поезії та елоквиції «за правилами поезії, надрукованими в Москві, ораторію ж за правилами господина Ломоносова» (Тітов, 1924, с. 255). Також Самуїл Миславський спрямував трьох найкращих студентів Київської академії — Микиту Соколовського, Павла Логиновського і Данила Домонтова — до Московського університету набувати великоросійської вимови та акценту (Аскоченський, 1856, с. 342). Загалом його проімперські реформаторські дії спрямовувалися проти місцевих звичаїв, зокрема проти статусу української церковнослов'янської мови та місцевої вимови. Як лояльний малорус, він мав намір передовсім піднести статус академії до університетського, вивівши її на один рівень з університетом Московським (Тітов, 1924, с. 254—255).

ську церковнослов'янщину (Лебедев, 1885, с. 358). Тимчасом Київська академія завдяки глибшій, ніж харківська, традиції, виявилася витривалішою, хоча російську мову викладали в цьому закладі як окрему дисципліну ще з 1765 р. (Danylenko, 2008a, с. 97; Тітов, 1924, с. 247).

Попри зміни у врядуванні та численні випадки втручання в мову українців, поміж 1701 та 1760 рр. Київська академія змогла залишитися важливим культурним та освітнім центром із давніми традиціями, що підтверджують грамоти Алексія Михайловича та Петра I від 1694 р. і 1701 р.; тут приймали всіх православних студентів, які прибували з різних куточків Російської імперії та з-поза її меж (Тітов, 1924, с. 159—240). Тож не дивно, що в цій інституції, де багатомовність була ключовим принципом функціонування, церковнослов'янська мова української редакції протривала довше (Vakulenko, 2004, с. 550), навіть усупереч тому, що все більше просторічної лексики та російських церковнослов'янізмів промикувалося у шкільну поезію й драму, плекану в школах Гетьманщини у 1730-х рр. (Shevelov, 1979, с. 702—703). Зберегти свої позиції церковнослов'янській мові української редакції в Київській академії значною мірою посприяло те, що царська влада мала слабкі управлінські навички, і понад те, їй бракувало фінансового та особливо інтелектуального ресурсу, конче потрібного для перетворення конкурентного малоруського культурного центру на вогнище популяризації великоросійської культури й мови в Гетьманщині та Слобожанщині.

Незважаючи на це, постійний тиск на мову та поява циркулярів, метою яких було скоротити друк українською церковнослов'янщиною, спричинив драстичну зміну соціолінгвістичної ситуації в підросійській Україні. Змушені зрештою відкинути українську церковнослов'янщину як панівну мову церкви та нечисленних високих світських жанрів (наприклад, полемічних та гомілетичних текстів, граматик і навіть словників), українці залишилися з однією відкритою опцією: не маючи змоги повернути собі церковнослов'янську спадщину, відібрану на той час великоросіянами, вони привернулися до говірного первня у своїй літературно-писемній культурі (Параграф 2.3); простежувана в певних жанрах з раннього XVII ст., ця тенденція сягнула свого вершечка в *Енеїді* Івана Котляревського 1798 р. (Danylenko, 2008b, с. 70—71).

Тимчасом російщення канцелярської мови (руської), що нею послуговувалися в Гетьманщині та Слобожанщині, відбувалося рівнобіжно (Параграф 2.2).

2.2. Російщення руської мови (1720–1790-ті рр.)

Російщення говірного стандарту, який традиційно називають *простою мовою* (руською), дещо відрізнялося від російщення української церковнослов'янщини попри те, що обидві вони формували білінгвальну опозицію, вживану русинами (майбутніми українцями та білорусами) у ранньоновітній польсько-литовській державі. Зміни, що відбулися в підросійській Україні після занепаду Речі Посполитої, спричинилися й до

зрушень у функціональному статусі руської мови. Разом із процесом російщення української церковнослов'янської «стара» *простая мова*, яку вживали у XVII ст., за нових соціолінгвістичних умов ледве чи могла утримати свій стан і статус. По-перше, її вжиток був обмежений незначною кількістю жанрів, переважно гумористичних та патетично-сентиментальних, культивованих духовенством, мандрованими спудеями і дяками. По-друге, кількість мовців критично скоротилася, оскільки основна частина української шляхти була ладна розірвати з традиціями козацької України та перейти на великоросійські позиції, засимілювавшись із російським імперським дворянством, що надавало значно більше можливостей для службової кар'єри (Kohut, 1988, с. 258).

Промикання російської до мови офіційного адміністрування Гетьманату було повільним, але незворотним, а його глибина іноді залежала від рівня освіти та кар'єрних вигод. Загальне ставлення української шляхти до імперського поглинання, схоже, опосередковано сприяло російщенню. Її більшість була схильна розглядати імперію як свою країну, імперію, яку багато малоросів допомогли розвинути, не останньою чергою в царині науки, філософії, культури, мови й навіть управління (Kohut, 1988, с. 258—276)¹³. І це не дивує, адже в їхній «проросійській позиції» можна побачити відгомін пошуків нових форм етнорелігійної тожсамості православної шляхти XVII ст. після розколу 1596 р. Загалом, наголос на історичних, релігійних, етнічних, мовних зв'язках із Московією був важливим компонентом малоросійської ідеї, що її плекало київське духовенство і захищала козацька еліта й покозачена шляхта (Plokyh, 2001, с. 175, 290—291).

«Природне» мовне російщення, про яке пише А. Павленко (Pavlenko, 2011, с. 333, 335) щодо Гетьманщини XVIII ст., найвірогідніше, охопило спершу писемну мову врядування, яка — разом із поступовою та неминучою централізацією влади в Російській імперії — мала бути лише великоросійською. У суті речі, російщення руської мови відбувалася одночасно з ліквідацією автономної козацької держави, хоч і трохи відстаючи від неї через консерватизм писемної традиції, зокрема в полкових та сотенних канцеляріях.

З огляду на попередню традицію двомовності російщення офіційно-ділової мови може здатися непомітним (Danylenko, 2008a, с. 85, 95),

¹³ Те саме можна сказати про вплив української офіційно-ділової мови на великоросійську в рамках «українізації» московської культури в XVII ст. (Torke, 1996, с. 117). За цим впливом можна легко простежити до періоду царювання Петра I. Великоросійська мова, «крім загаченості — часто спорадичної та тимчасової — чужомовними військовими та технічними термінами, також наповнилася лексикою» (Сymbalystyj, 1991, с. 50—51) з руської мови, яку використовували в адміністрації Гетьманщини, наприклад, такими словами, як *армата* 'зброя', *авдієнція* 'прийняття', *елекція* 'вибори', *універсал* 'указ', *фортеця* 'укріплення'. Варто також пам'ятати, що в так званому посольському приказі (рос. *посольский приказ*) завжди працювали українські перекладачі, які могли легко впроваджувати більшість із таких запозичених форм навіть у дпетрівські часи (ibid.)

тож варто виокремити вирішальні періоди в цьому процесі. Вони виявляються, наприклад, у мові типових творів авторства генерального хорунжого козацької адміністрації Миколи Ханенка (1691—1760) та можливого землевласника і генерального підскарб'я Гетьманщини (1762) Якова Марковича (1696—1770) (Danylenko, 2011b). Їхнє мовлення засвідчує (у кожного на свій манір) неухильне прогресування від «чистої» простої мови, якою послуговувалися в XVI—XVII ст. і навіть раніше, до надмірної домішки форм великоросійського наріччя. Прикметно, що відповідні кроки в їхній кар'єрі супроводжено так званим добровільним російщенням офіційно-ділової мови напередодні скасування гетьманства.

Грунтуючись на аналізі згаданих вище самостійних мов, ми виокремили деінде (Danylenko, 2011b, с. 230—240) три ступневі раунди в мовному російщенні як безпосередньому складнику імперського мовного управління в козацькій державі (пор.: Miller, 2008). Відбиваючи насамперед стан офіційно-ділової (руської) мови, ці етапи, одначе, також щільно пов'язані з рівночасними репресивними заходами супроти української церковнослов'янської мови:

Перший раунд російщення, який припав на 1700—1720-ті рр., увінчався створенням Малоросійської колегії, що ознаменувало остаточне втручання в козацьку автономію; цей період завершився указом Петра I 1720 р., який заперечив існування окремішньої української (церковнослов'янської) мови; всі подальші укази Святійшого Синоду значною мірою взувалися на цьому указі Петра I. У діловодстві центральна та місцева адміністрації Гетьманщини і далі дотримувалися норм старої офіційно-ділової мови. В осерді мовою всіх цих документів була українська з дуже незначною домішкою росіянізмів, потрактованих як церковнослов'янізми, характерні для місцевої книжної традиції. Показово, що 16 травня 1721 р. гетьман Іван Скоропадський видав універсал щодо перекладу статуту Великого князівства Литовського з «польського діалекту» на «наше руське наріччя» (рос. *русское нарѣчье*), або «місцеве наріччя» (рос. *здешнее нар чье*). Допіру 1728 р., за гетьманства Данила Апостола, російський імператор Петро II повелів, аби книги перекладали великоросійською (Лазаревский, 1887). Цей указ було підтверджено едиктом 1734 р. Проте проєкт зводу законів Гетьманщини, підготовлений до 1743 р. особливим комітетом (*Права, по котрымъ судится малороссійській народъ*), зрештою, перекладено офіційно-діловою мовою Російської імперії, яка впродовж усього XVIII ст. залишалася дводіалектною — з південноросійським (малоруським) і північноросійським (великоруським) наріччями (Danylenko, 2008a, с. 104; Danylenko, 2008b, с. 231).

Другий раунд російщення (1721—1764) завершився ліквідацією Гетьманщини та створенням натомість місцевої імперської адміністрації — (другої) Малоросійської колегії. Вона налічувала вісьмох членів під кермом генерал-губернатора Петра Рум'янцева, з котрих четверо були росіянами, а четверо — українцями. Втручання росіян очевидне майже в

усіх офіційних текстах, а тому подеколи складно визначити, котру з мов — українську чи російську — вжито в певному документі. Упродовж цього періоду більшість українських книжок, надрукованих у Києві та Чернігові, була або заборонена для обігу, або докорінно процenzурована. Спроби повністю заборонити українські книжки за правління імператриці Анни зазнали невдачі через обмежені технічні, фінансові й інтелектуальні ресурси, адже Росія, особливо під цю добу, була бідною країною зі стосунково нечисленною бюрократією, враховуючи її розміри, а її урядовці не вирізнялися особливою ефективністю у своїй діяльності (Weeks, 1996, с. 14). Та все це не заперечує того, що й уряд, і Святійший Синод діяли послідовно в прагненнях придушити руську мову як визначальну ознаку автономності козацької держави (Danylenko, 2011b, с. 231—235)¹⁴.

Упродовж третього раунду (1765—1786) офіційно-ділову мову було повністю зросійщено. Вона ввібрала надмір великоросійських рис, які статистично переважили малоруські елементи (Danylenko, 2011b, с. 235—236). Назагал, починаючи з правління Катерини II, українську офіційно-ділову мову перестали вживати; це збіглося з останніми етапами інтеграції Гетьманщини в Російську імперію (Kohut, 1988, с. 191—236). Водночас більшість функцій української церковнослов'янської мови перебрала на себе літературна російська, уже значною мірою переспрямована на церковнослов'янську основу, а використання української церковнослов'янської зведено до задоволення потреб місцевих парохів та вірян.

Немає жодного сумніву, що російщення руської мови, вживаної переважно в XVII ст. в офіційному стилі, було спричинене прагненням царського уряду викоренити самобутні риси української тожсамості в козацькій полковій адміністративній системі; наслідком такої політики стала ліквідація цієї системи (разом із її офіційно-діловою мовою) за правління Катерини II та створення трьох імперських намісництв (губерній) замість Гетьманщини: Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського, названих за їхніми адміністративними центрами. Мимохіть значна частка української шляхти, чию національну свідомість похитнув невдалий сепаратистський рух під орудою Івана Мазепи в 1708—1709 рр., була ладна відмовитися від більшості відмітних ознак, зокрема й від мови, щоб здобути численні вигоди та привілеї від нового уряду (Kohut, 1988, с. 238). Саме тому поширення все більшої кількості російських церковнослов'янізмів, а не польських елементів, в імперському контексті ставало чимраз модним.

¹⁴ 1764 року Катерина II написала до свого генерального прокурора князя Александра В'яземського, що було б помилковим та безвідповідальним трактувати Малоросійську губернію як чужоземну (рос. *провинция чужестранная*). На її думку, цю провінцію потрібно росіянізувати («з ятем», див. примітку 5), хоч і «лагідними способами» (рос. *легчайшими способами*). Однак щоб цього досягти, вона додає, доконечно позбутися не лише гетьмана в Малоросії, але й найменшої згадки та історії цього звання (Сборник 1871, с. 348).

2.3. Замість коди

Загалом українці навряд чи були спроможні відвернути процес російщення в церковній (Параграф 2.1) та адміністративній (Параграф 2.2) царинах. Позбувшись тиску імперського управління, що стосувався заборон мови, вони застрягли в старій традиції з численними, часом суперечливими добароковими та бароковими вподобаннями, які сусідка поступово привласнила, щоб пізніше синтезувати в новий європейський стандарт російської літературної мови. Авторитарна російська держава потребувала нової обов'язкової норми для писемної мови, особливо офіційної, з якою аж ніяк не могла змагатися українська(і) мова(и) з тривалою та повноцінною традицією в релігійній та світській сферах. Щоб позбутися конкурентної руської культури та мов, уживаних козацькою старшиною та церковною ієрархією, росіяни запровадили високий стиль, амальгамований із церковнослов'янською традицією, яку довший час плекали саме малоруси, хоч й у відмінних ситуаціях двомовності та диглосії (Danylenko, 2008a, с. 95; Danylenko, 2011b, с. 245). Набувши наприкінці XVII ст. успіху в «українізації» Московії, українці внаслідок подальшого російщення їхньої церкви та козацької адміністрації разом із системою освіти у XVIII ст. втратили будь-який стимул до дальшої розбудови власної культурної традиції. Оскільки вони вже почували себе співтворцями єдиної російської літературної мови, яку їм, урешті-решт, наклали указами, заборонами, кар'єрними спокусами, то неохоче, але перейняли-таки великоросійську як такий собі заміник втраченого компонента попередньої двомовної опозиції між українською церковнослов'янською та руською (простою) мовами.

Як засвідчено в Параграфах 2.1 і 2.2, навряд чи можна стверджувати, що російщення мови церковної еліти (української церковнослов'янської) та мови козацької шляхти (руської) було процесом добровільного прийняття російської мови (пор. Pavlenko, 2011, с. 336—337). Навпаки, російщення обох цих мов, підсилене комплексом культурної меншовартості, який поступово перетворювався на українофобію з боку росіян, постає послідовним, свідомим та довготривалим.

2.4. Російщення нової української літературної мови

Ліквідувавши Гетьманщину та успішно інтегрувавши більшість української козацької еліти до складу російського дворянства, царський уряд, здавалося б, досяг цілей своєї національної політики в Україні. Зазначмо, що на початок XIX ст. не зосталося, образно кажучи, жодної української мови, придатної для російщення. Українська еліта перейшла *en masse* на великоросійську, тимчасом як осілим козакам та селянам (усі — з високим рівнем неписьменності) дозволялося бавитися «рустикальною балачкою», яка, сукупно зі всіма іншими етнічними рисами малорусів, імперській системі загрозою не здавалася.

Згідно з П. Бушковичем (1991, с. 348—349), до 1830-х рр. у російських поглядах на Україну простежується досить чітка модель. Це був такий

собі світ у душі Руссо, що його (світ) населяли патріотичні, добродішні, одуковані шляхтичі та працелюбні й доброзвичайні селяни. Історичне минуле українців сприймалося як частка всеросійського патріотизму, а пройдешні дні Києво-Могилянської академії в освічених росіян викликали пітет. Наразитися на антиукраїнські настрої було надзвичайно важко, щонайбільше міг трапитися, як зазначив П. Бушкович (1991, с. 348), певний скептицизм щодо літературного статусу української мови, що її все ж прийнято було вважати мовою, а не діалектом. Отже, українська говірна мова і твори, нею написані, посідали своєрідну позицію у *Zeitgeist* освіченого імперського суспільства: її вважали химерною, смішною, красивою, а відтак розкішною (Magosci, 1997, с. 368). Усе це може лише частково пояснити плінну появу «нового» стандарту на живомовній основі, який пізніше трансформувався в нову українську літературну мову¹⁵. Російський культурний бомонд і царський уряд сприйняли цей процес із великою підозрою.

О. Андрієвська (2003, с. 199—200) стверджує, що в період між 1830-ми і 1860-ми рр. російський культурний бомонд поступово, але докорінно перетворював малоруський складник на ніщо. І це зовсім не випадково. Досить згадати, що давні ознаки державності, історії, народної культури, мови, віросповідання допіру 1845 р. творчо досягнули члени Кирило-Мефодіївського слов'янофільського братства. Значущим для періоду між 1845 та 1847 рр., за Й. Ремі (Remy, 2016, с. 59), є той факт, що, викривши товариство, царська влада нарешті забила на сполох, звернувши увагу на загрозу нового різновиду українського популістського націоналізму, що вплинуло на низку пізніших цензурних рішень. Першим рішучим заходом, що його запропонував начальник жандармерії Миколи І, була заборона вживати у друкованих виданнях та закладах освіти слово *родина* 'батьківщина' коштом слова *отечество* 'батьківщина, держава як така' (Saunders, 2005, с. 406). Проте царська влада все ще не була певна, чи піднесення українських націоналістичних почуттів було достатньо високе, щоб продемонструвати відродження окремішньої української тожсамості, цілком викоріненої, здавалось би, з козацької еліти за правління Катерини II. Саме тому, ймовірно, українське книговидання в 1846—1854 рр. радше зросло, аніж зменшилося. Наприклад, священник Василь Гречулевич видав кілька гомілетичних збірок малоруською мовою, а видатний письменник і етнограф Пантелеймон Куліш надрукував більшість важливих нехудожніх творів українською мовою за допомогою нового правопису — *кулішівки* (Remy, 2016, с. 66). Прикметно, що лише за кілька років російська влада почала трактувати цей фонетичний пра-

¹⁵ Зрештою, кількість розмовних елементів в «новій» *простій мові* тяжіла до того, щоб переважити властиві їй книжні та слов'янські. Проте новизна полягала не так у кількості нових розмовних елементів в літературному вжитку, оскільки «нова» *простая мова* виникла зі «старої» *простої мови* XVII ст., як у перерозподілі (унормуванні) цих елементів, засвідченому переважно в поетичних та художніх жанрах, але не в бурлескній літературі (Danylenko, 2008a, с. 66).

вопис як «графічну змову», спрямовану, буцімто, на збільшення розриву між «всеросійською» мовою та «малоросійським діалектом» (див. Миллер & Остапчук, 2006, с. 32–36).

Тим-то 1863 р. побоювання влади, спричинені польським повстанням 1830–1831 рр., російською поразкою у Кримській війні та польським повстанням 1862–1863 рр., утілилися в перших після указів Петра I та Святійшого Синоду заборонних актах, скерованих проти української мови та літератури. 18 липня 1863 р. Петро Валуєв, російський міністр внутрішніх справ, поширив циркуляр, що забороняв видавати будь-які книжки українською мовою, крім тих, що належали до царини художньої літератури (Danylenko, 2010). Попри те, що цензурна політика була поблажливою в 1860-х роках, славнозвісний циркуляр не з'явився зненацька. Багато процenzурованих українських видань містили ідеї, що потенційно могли підважити цілісність Російської імперії, більшість із них широко циркулювала поміж народовцями, зокрема в українській *Громаді*, чії групи активно діяли в Санкт-Петербурзі, Москві, Полтаві, Чернігові, Харкові та Києві (Remy, 2016, с. 113–156). У зв'язку з цим конче треба пам'ятати про полеміку, що сталася влітку 1863 року між російським публіцистом правого гатунку Михайлом Катковим та істориком-українофілом і письменником Миколою Костомаровим. Катков стверджував, що українофіли мимохіть стали покірним знаряддям у руках ворогів «руського народу», а саме «польської партії» (Danylenko, 2010, с. 3; Катков, 1887, с. 697–699). Проголосивши штучний характер «вкраїнских» (українських) людей та їхньої «вкраїнської» мови, Катков дійшов висновку, що «малоруської мови ніколи не існувало і, незважаючи на всі спроби українофілів, таки не існує» (Катков, 1887, с. 278).

Згідно з А. Міллером (2003, с. 97–112), Святійший Синод не ініціював заборонних заходів, а переклад Євангелія, вперше здійснений Павлом Морачевським у підросійській Україні, ніколи не був першоприводом для нової хвилі репресій супроти української мови, як нещодавно заявила Р. Вульпіус (2005, с. 125–133)¹⁶. Як стверджував Б. Дмитришин (1970, с. xviii–xix), переклад Святого Письма українською навряд чи міг спричинити такі заборони, адже під егідою Російського біблійного товариства Святе Письмо вже переклали тоді на понад сорок мов, зокрема калмицькою, турецькою та чуваською (Batalden, 1991, с. 65; Danylenko, 2016, с. 55–57)¹⁷.

¹⁶ Дотримавшись об'єктивного (багатовимірного) підходу до проблеми походження циркуляра 1863 р., О. Андрієвська (2003, с. 210) поспішила заявити, що «безпосереднім приводом для появи Валуєвського циркуляра була, de facto, перспектива публікації «малоросійського» перекладу Нового Заповіту — можливість, яку Київський цензурний комітет, генерал-губернатор Київської губернії та, зрештою, міністр внутрішніх справ вважали “небезпечною та шкідливою”» (Remy, 2007, с. 90; Danylenko, 2016, с. 55–57).

¹⁷ Й. Ремі (2016, с. 183) вважає, що Валуєвський циркуляр посутньо не був реакцією на польське повстання 1862–1863 рр., а відобразив ворожу, стійку позицію Петра Валує-

Каскад заборонних заходів та каральних дій, зініційований Валуєвим, призвів до прийняття Емського указу 18 травня 1876 р., що запровадив додаткові обмеження на видання українською мовою та встановлював контроль за ввезенням українських книжок із-за кордону. Зокрема, заборонялося друкувати книжки, брошури, навіть тексти для нот українською мовою, водночас і грати вистави цією ж мовою; не менш репресивними були й доповнення 1881 р., які, разом з усіма іншими попередніми цензурними актами, ніколи не публікували (Danylenko, 2017a, с. 65—67; Weeks, 1996, с. 123). Спільною для постанов 1863, 1876 і 1881 рр. була мета усунути українську мову з публічного вжитку, що, зрештою, пригальмувало націєтворчі процеси в підросійській Україні (див. Magosci, 1997, с. 368—373). Досить сказати, що менш ніж 80 публікаціям з-поміж 230 у період із 1895 р. до 1903 р. пощастило уникнути обмеження зазначених постанов (Отмена 1905, с. 45). Утім, скалічені російською школою звичайні місцеві читачі, часом із низьким рівнем письменності, не були здатні сприйняти навіть тих кількох книжок та часописів, що їх оприлюднювали українською. Фактично українських видань на книжковому ринку не було.

Згідно з матеріалами, зібраними Симоном Петлюрою 1912 р. на книжковій виставці в Москві, що її зорганізувало Управління цензури, спадна опублікованих різними мовами книжок 1911 р. в Росії була такою (таблиця 1).

Таблиця 1. Кількість книжок окремими мовами, опублікованих у царській Росії 1911 р.
(Danylenko, 2017a, с. 71; Петлюра, 1912, с. 79)

Кількість книжок	Мова	Кількість книжок	Мова
25 526	Російська	519	Естонська
1 664	Польська	375	Гебрайська
920	Німецька	372	Татарська
608	Латвійська	266	Вірменська
590	Їдиш	242	Українська

До того ж, серед цих українськомовних книжок була непропорційно велика частка памфлетів та популярних видань (Shevelov, 1989, с. 41). Утім, 1913 р. ситуація з українським книговидаванням навіть погіршилася. Порівняно з 26629 книжками, опублікованими російською мовою, і 574 гебрайською та їдишем, українських надруковано лише 176 (Danylenko, 2017a, с. 72; Низовий, 2002, с. 25—30).

Вивчивши архівні й опубліковані джерела, Г. Макар (2014) (пор.: Боряк, 2013) нещодавно запропонувала детальний перелік усіх заборонних документів, виданих царським урядом у другій половині XIX —

ва щодо української мови як «плебейської». Проте ця гіпотеза потребує ширшого соціолінгвістичного обґрунтування, яке б охопило мови всіх національних меншин для порівняння з українською, а не лише їдиш, як стверджує Ремі.

першій половині ХХ ст. проти вживання української мови в різних сферах. З-поміж інших можна вказати на такі випадки:

- 1) публікації фольклору (2 документи);
- 2) збірники художньої прози (17 документів);
- 3) окремі художні твори (29 документів, що заборонили понад 70 творів);
- 4) тексти для нот, збірники пісень, а також їхнє публічне виконання (8 документів);
- 5) періодичні видання та альманахи (10 документів);
- 6) наукові та науково-популярні праці, підручники (10 документів);
- 7) релігійні збірники та переклади, а також виголошення проповідей (4 документи);
- 8) український правопис (зокрема, кулішівку) (28 документів);
- 9) освіта українською мовою (14 документів);
- 10) літературні переклади (8 документів);
- 11) театральні вистави (4 документи);
- 12) увезення українських книжок та їхнє поширення (13 документів);
- 13) святкування історично важливих дат (8 документів);
- 14) українофільські заходи (43 документи).

Сумарно, згідно з Г. Макар (2014, с. 51), за період із 1876 р. до 1917 р. царська влада видала понад 400 обмежувальних указів, едиктів, циркулярів та інших видів юридичної документації, що забороняли вживати українську мову в освіті, літературі, науці, театрі, церкві та багатьох інших сферах.

5. Висновки

Можна погодитися з тим, що за часів Російської імперії існувало багато різних типів російщення, зумовлених різними соціолінгвістичними параметрами (Pavlenko, 2011, с. 332; Weeks, 2001, с. 70). Однак проведений аналіз засвідчує, що, усупереч сумнівам, які нещодавно висловила низка науковців (Weeks, 1996, 2001; Karpeler, 2001; Pavlenko, 2011 тощо), імперське управління щодо української мови та її мовців завжди було особливо агресивним та умисним, навіть якщо здається, що воно мало нетривалі фази російської поблажливості щодо України (пор. Hosking, 1997, с. 367; Saunders, 2005, с. 400—402).

Уперше в дослідженні українського мовного питання в Російській імперії ми виокремили три різні українські мови, або ідіоми (церковнослов'янську української редакції, руську і нову українську літературну мову), які зазнали послідовного російщення в підросійській Україні. Це дало нам змогу запропонувати багатовимірну періодизацію цих процесів. Грунтуючись, зокрема, на імперських моделях, окреслених у Параграфі 1, і мінливостях російсько-українських взаємин, ми спроектували ці мови на відповідні суспільні сфери, а саме на церковну, адміністративну і, за визначенням Й. Ремі, «плебейську». Наступні етапи російщення трьох мов охоплюють відповідні суспільні царини, як це показано в таблиці 2.

Таблиця 2. Українські мови, що історично зазнали російщення за відповідними імперськими моделями

Зросійщені мови	Періоди	Суспільні сфери	Імперські моделі
Українська церковнослов'янська	1627—1790 рр.	Церковна	Моделі 1 і 2
Руська	1720—1790 рр.	Адміністративна	Модифікована (Петрівська) модель 2
Нова українська літературна мова	1800—1914 рр.	«Плебейська»	Модифікована (Петрівська) модель 2

Як показано вище, аналіз усіх трьох мов у їхній тягlostі та взаємодії у сферах, визначених відповідними імперськими моделями, виявляється фактологічно й методологічно обґрунтованим. Існують вагомі підстави стверджувати, що, попри різні ресурси та управлінські навички російської бюрократії, які варіювалися протягом історії денаціоналізації України, мовне російщення завжди була послідовним, свідомим і довготривалим, безвідносно до того, котра саме українська мова зазнавала суворой політики обмежень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Архив 1872 — *Архив юго-западной России* (5(1): Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620—1694 г.)). (1872). Київ: Губ. Тип.
- Отмена 1905 — *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. (1905). Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи Наук.
- Прѣние 1859 — Прѣние Литовскаго протопопа Лаврентія Зизанія с игуменомъ Иліею и справщикомъ Григоріемъ по поводу исправления составленнаго Лаврентіемъ катихизиса. (1859). У *Летописи русской литературы и древностей, издаваемые Николаем [С.] Тихонравовым* (т. 2, с. 80—100). Москва: Тип. Грачева и С.
- ПС 1876, 1881, 1890 — *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православнаго исповедания Российской Империи* (т. 4—7). (1876, 1881, 1890). Санкт-Петербург: Синодальная Типографія.
- ПСК 1910 — *Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православнаго исповедания Российской Империи. Царствование государыни Императрицы Екатерины Второй* (т. 1: 1762—1772). (1910). Санкт-Петербург: Синодальная Типографія.
- Сборник 1871 — *Сборник Русскаго Историческаго Общества* (т. 7: Бумаги императрицы Екатерины II). (1871). Санкт-Петербург: Типографія Императорской академіи наук.

ЛІТЕРАТУРА

- Аскоченский, В. (1856). *Киев с древнейшим его училищем академіею* (ч. 2). Київ: Университетская типографія.
- Боряк, Г. (упор.). (2013). *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*. Київ: Інститут історії України.
- Добилев, М., & Сталюнас, Д. (2005). Введение к форуму «Алфавит, язык и национальная идентичность в Российской империи». *Ab Imperio*, 2, 123—134.

- Живов, В. М. (1996). *Язык и культура в России XVIII века*. Москва: Языки русской культуры.
- Жигецкий, П. (1900). *Энеида Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века*. Київ: Типография Императорского Университета Св. Владимира.
- Ісіченко, І. (2013). *Історія христової церкви в Україні*. Харків: Акта.
- Катков, М. Н. (1887). *1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и современной летописи* (вып. 1—2). Москва: Университетская типография.
- Лазаревский, А. (1887). Универсал гетьмана Скоропадского о переводе «книг правовых» на малорусский язык. *Киевская старина*, 17, 788—789.
- Лебедев, А. С. (1885). Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 4, 1—103.
- Макар, Г. (2014). Цензурні переслідування української мови в Російській імперії в кінці XIX — на початку XX ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 19, 46—52.
- Миллер, А. (2002). Русификации: классифицировать и понять. *Ab Imperio*, 2, 133—148.
- Миллер, А. И., & Остапчук, О. А. (2006). Латиница и кириллица в украинском национальном дискурсе и языковой политике Российской и Габсбургской империй. *Славяноведение*, 5, 25—48.
- Наєнко, Г. (2017). Чинники варіантності граматичної системи української мови XVII століття. *Українське мовознавство*, 1(47), 27—35.
- Низовий, М. (2002). *Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку*. Київ: Книжкова палата України.
- Огієнко, І. (1950). *Історія української літературної мови*. Вінніпег: Наша культура.
- Огієнко, І. (2007). *Історія українського друкарства* (М. Тимошик, упор.). Київ: Наша культура і наука.
- Пекарский, П. (1862). *Наука и литература в России при Петре Великом* (т. 2: Описание славяно-русских книг и типографий 1698—1725 годов). Санкт-Петербург: Издание Товарищества «Общественная польза».
- Петлюра, С. (1912). Украинский отдел на выставке произведений печати. *Украинская жизнь*, 9, 78—86.
- Струве, П. (1911). Что же такое Россия? *Русская мысль*, 1, 184—187.
- Тігов, Х. (1924). *Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в.* Київ: Друкарня Української академії наук.
- Успенский, Б. (1994). *Избранные труды* (т. 2: Язык и культура). Москва: Гнозис.
- Харлампович, К. В. (1914). *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева.
- Andriewsky, O. (2003). The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the 'Little Russian Solution', 1782—1917. In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation, and identity. The Ukrainian-Russian encounter (1600—1945)* (pp. 182—214). Edmonton — Toronto: University of Alberta Press.
- Batalden, S. K. (1991). Printing the Bible in the reign of Alexander I: Toward a reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society. In G. A. Hosking (Ed.), *Church, nation and state in Russia and Ukraine* (pp. 65—78). Basingstoke: Palgrave Macmillan UK.
- Bednarczuk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Milenium Lithuaniae MIX—MMIX*. Cracow: Lexis.
- Bushkovitch, P. (1991). The Ukraine in Russian culture 1790—1860: The evidence of the journals. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39(3), 339—363.
- Cymbalistyj, P. (1991). *Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680—1760*. London: The School of Slavonic and East European Studies.
- Danylenko, A. (2006a). *Slavica et Islamica. Ukrainian in context*. Munich: Otto Sagner.
- Danylenko, A. (2006b). On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Studia Slavica Hungarica*, 51(1—2), 97—121. <https://doi.org/10.1556/sslav.51.2006.1-2.6>

- Danylenko, A. (2006c). 'Prostaja mova', 'Kitab', and Polissian standard. *Die Welt der Slaven*, 50(1), 80—115.
- Danylenko, A. (2008a). The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century. *Die Welt der Slaven*, 53(1), 82—115.
- Danylenko, A. (2008b). The new Ukrainian standard language of 1798: Tradition vs. innovation. In Ch. Y. Bethin (Ed.), *American contributions to the 14th International Congress of Slavists. Ohrid, September 2008* (Vol. 1: Linguistics, pp. 59—74). Bloomington IN: Slavica.
- Danylenko, A. (2010). The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of 18 July 1863. *Acta Slavica Iaponica*, 28(1), 1—21.
- Danylenko, A. (2011a). Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal? In D. Petit, C. Le Feuvre, & H. Menantaud (Eds.), *Langues baltiques, langues slaves* (pp. 141—173). Paris: CNRS edition.
- Danylenko, A. (2011b). 'With a dispatch of seven cucumbers fresh...': Mykola Xanenko as a case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1—4): Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century, 225—256.
- Danylenko, A. (2016). *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819—1897) and the formation of literary Ukrainian*. Boston: Academic studies press.
- Danylenko, A. (2017a). The 'doubling of Hallelujah' for the 'bastard tongue'. The Ukrainian language question in Russian Ukraine, 1905—1916. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The battle for Ukrainian. A comparative perspective* (pp. 63—95). Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University Press.
- Danylenko, A. (2017b). On the names of Ruthenia in early modern Poland—Lithuania. In M. Németh, B. Podolak, & M. Urban (Eds.), *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday* (pp. 161—173). Cracow: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.08>
- Dini, P. U. (1997). *Le lingue baltiche*. Florence: La Nuova Italia.
- Dmytryshyn, B. (1970). Introduction. In F. Savchenko, O. Pritsak, & B. Dmytryshyn. *The suppression of the Ukrainian activities in 1876. Reprint of the Kiev 1930 edition* (pp. xv—xxix). Munich. (Original published 1930).
- Frick, D. A. (1992). Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in cross-cultural misunderstanding. *Journal of Ukrainian Studies*, 17(1—2), 67—93.
- Hosking, G. A. (1997). *Russia. People and empire, 1552—1917*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kappeler, A. (2001). *The Russian empire: A multiethnic empire*. Harlow — New York: Pearson Education.
- Kohut, Z. E. (1988). *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate. 1760s—1830s*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Kuczyńska, M. (2004). *Ruska homiletyka XVIII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
- Lourié, B. (2010). Russian christianity. In K. Parry (Ed.), *The Blackwell Companion to Eastern christianity* (pp. 207—230). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Magocsi, P. (1997). *A history of Ukraine*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Miller, A. (2003). *The Ukrainian question. The Russian Empire and nationalism in the nineteenth century*. Budapest — New York: Central European University Press.
- Miller, A. (2008). *The Romanov Empire and nationalism. Essays in the methodology of historical research*. Budapest — New York: Central European University Press.
- Moser, M. (1998). Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 57(2), 379—407.
- Pavlenko, A. (2011). Linguistic russification in the Russian Empire: Peasants into Russians? *Russian Linguistics*, 35(3), 331—350. <https://doi.org/10.1007/s11185-011-9078-7>
- Plokhly, S. (2001). *The cossacks and religion in early modern Ukraine*. Oxford: Oxford University Press.
- Plokhly, S. (2006). *The origins of the Slavic nations. Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Remy, J. (2007). The Valuev Circular and censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire (1863—1876). Intention and practice. *Canadian Slavonic Papers*, 49(1—2), 87—110.
- Remy, J. (2016). *Brothers or enemies. The Ukrainian national movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto: University of Toronto Press.
- Saunders, D. (2005). Russia's nationality policy: The case of Ukraine (1847—1941). In S. Plokhly & F. E. Sysyn (Eds.), *Synopsis: A collection of essays in honor of Zenon E. Kohut* (pp. 399—419). Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Study Pr.
- Shevelov, G. Y. (1979). *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Carl Winter.
- Shevelov, G. Y. (1989). *The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Its state and status*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.
- Snyder, T. (2003). *The reconstruction of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, CO — London: Yale University Press.
- Taranenko, O. O. (2007). Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183(1), 119—140. <https://doi.org/10.1313/IJSL.2007.007>
- Torke, H.-J. (1996). Moskau und sein Westen: Zur 'Ruthenisierung' der russischen Kultur. In M. G. Müller, A. L. Choroskevic, G. Schödl, & L. Thomas (Eds.), *Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht. Festschrift für Klaus Zernack zum 65. Geburtstag* (Vol. 1, pp. 101—120). Berlin: Akademie Verlag.
- Vakulenko, S. (2004). Slavizzazione della terminologia scolastica nella Filosofia aristotelica all'avviso dei peripatetici di Manujlo Kozačyns'kyj. In G. Siedina (Ed.), *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* (Vol. 6, pp. 541—563). Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Vulpis, R. (2005). *Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860—1920*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Weeks, T. R. (1996). *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and russification on the western frontier, 1863—1914*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Weeks, T. R. (2001). Russification and the Lithuanians, 1863—1905. *Slavic Review*, 60(1), 96—114.
- Zhivov, V. (2003). The question of ecclesiastical jurisdiction in Russian-Ukrainian relations (Seventeenth and early eighteenth centuries). In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounters, 1600—1945* (pp. 1—18). Edmonton — Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies.

Статтю отримано 01.10.2021

Статтю схвалено 23.12.2021

LEGEND

- Архив 1872 — *Архив jugo-zapadnoi Rossii* (5(1): Akty, otnosiashchiesia k delu o podchinenii Kievskoi metropolii Moskovskomu patriarkhatu (1620—1694 g.)). (1872). Kyiv: Gub. Tip. (in Russian).
- Otmena 1905 — *Ob otmene stesnenii malorusskogo pečatnogo slova*. (1905). Saint Petersburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk (in Russian).
- Prënie 1859 — Prënie litovskogo protopopa Lavrentiia Zizaniia s igumenom" Ilieiu i spravshchikom" Grigoriem" po povodu ispravleniia sostavlennogo Lavrentiem katikhizisa. *Letopisi russkoi literatury i drevnosti, izdavaemye Nikolaem [S.] Tikhonravovym* (Vol. 2, pp. 80—100). (1859). Moscow: Tip. Gracheva i C (in Russian).
- PS 1876, 1881, 1890 — *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiashchenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi Imperii* (Vols. 4—7). (1876, 1881, 1890). Saint Petersburg: Sinodal'naia Tipografiia (in Russian).
- PSK 1910 — *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiashchenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi Imperii. Tsarstvovanie gosudaryni Imperatritsy Ekateriny Vtoroi* (Vol. 1: 1762—1772). (1910). Saint Petersburg: Sinodal'naia Tipografiia (in Russian).
- Sbornik 1871 — *Sbornik Russkogo Istoricheskogo Obshchestva* (Vol. 7: Bumagi imperatritsy Ekateriny II). (1871). Saint Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk (in Russian).

REFERENCES

- Andriewsky, O. (2003). The Russian-Ukrainian discourse and the failure of the ‘Little Russian Solution’, 1782–1917. In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation, and identity. The Ukrainian-Russian encounter (1600–1945)* (pp. 182–214). Edmonton — Toronto: University of Alberta Press (in English).
- Askochenskii, V. (1856). *Kiev s drevneishim ego uchilishchem akademieiu* (Vol. 2). Kyiv: Universitetskaia tipografiia (in Russian).
- Batalden, S. K. (1991). Printing the Bible in the reign of Alexander I: Toward a reinterpretation of the Imperial Russian Bible Society. In G. A. Hosking (Ed.), *Church, nation and state in Russia and Ukraine* (pp. 65–78). Basingstoke: Palgrave Macmillan UK (in English).
- Bednarczyk, L. (2010). *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Milenium Lithuaniae MIX–MMIX*. Cracow: Lexis (in Polish).
- Boriak, H. (Ed.) (2013). *Ukraïns'ka identychnist' i movne pytan'nia v Rosiis'kii imperii: Sproba derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914)*. Kyiv: Instytut istorii Ukraïny (in Ukrainian).
- Bushkovitch, P. (1991). The Ukraine in Russian culture 1790–1860: The evidence of the journals. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 39(3), 339–363 (in English).
- Cymbalistyj, P. (1991). *Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680–1760*. London: The School of Slavonic and East European Studies (in English).
- Danylenko, A. (2006a). *Slavica et Islamica. Ukrainian in context*. Munich: Otto Sagner (in English).
- Danylenko, A. (2006b). On the name(s) of the prostaja mova in the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Studia Slavica Hungarica*, 51(1–2), 97–121 (in English).
- Danylenko, A. (2006c). ‘Prostaja mova’, ‘Kitab’, and Polissian standard. *Die Welt der Slaven*, 50(1), 80–115 (in English).
- Danylenko, A. (2008a). The formation of New Standard Ukrainian. From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century. *Die Welt der Slaven*, 53(1), 82–115 (in English).
- Danylenko, A. (2008b). The new Ukrainian standard language of 1798: Tradition vs. innovation. In Ch. Y. Bethin (Ed.), *American contributions to the 14th International Congress of Slavists. Ohrid, September 2008* (Vol. 1: Linguistics, pp. 59–74). Bloomington, IN: Slavica (in English).
- Danylenko, A. (2010). The Ukrainian Bible and the Valuev Circular of 18 July 1863. *Acta Slavica Iaponica*, 28(1), 1–21 (in English).
- Danylenko, A. (2011a). Linguistic and cultural border crossings in the Grand Duchy of Lithuania or, can the Grand Duchy of Lithuania be defined as a Sprachareal? In D. Petit, C. Le Feuvre, & H. Menantaud (Eds.), *Langues baltiques, langues slaves* (pp. 141–173). Paris: CNRS edition (in English).
- Danylenko, A. (2011b). ‘With a dispatch of seven cucumbers fresh...’: Mykola Xanenko as a case study of linguistic mentality in the eighteenth-century Hetmanate. *Harvard Ukrainian Studies*, 29(1–4): Ukrainian philology and linguistics in the twenty-first century, 225–256 (in English).
- Danylenko, A. (2016). *From the Bible to Shakespeare. Pantelejmon Kuliš (1819–1897) and the formation of literary Ukrainian*. Boston: Academic studies press (in English).
- Danylenko, A. (2017a). The ‘doubling of Hallelujah’ for the ‘bastard tongue’. The Ukrainian language question in Russian Ukraine, 1905–1916. In M. S. Flier & A. Graziosi (Eds.), *The battle for Ukrainian. A comparative perspective* (pp. 63–95). Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute, Harvard University Press (in English).
- Danylenko, A. (2017b). On the names of Ruthenia in early modern Poland–Lithuania. In M. Németh, B. Podolak, & M. Urban (Eds.), *Essays in the history of languages and linguistics. Dedicated to Marek Stachowski on the occasion of his 60th birthday* (pp. 161–173). Cracow: Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376388618.08> (in English).
- Dini, P. U. (1997). *Le lingue baltiche*. Florence: La Nuova Italia (in Italian).
- Dmytryshyn, B. (1970). Introduction. In F. Savchenko, O. Pritsak, & B. Dmytryshyn, *The suppression of the Ukrainian activities in 1876. Reprint of the Kiev 1930 edition* (pp. xv–xxix). Munich. (Original published 1930) (in English).
- Dobylow, M., & Staliunas, D. (2005). Vvedenie k forumu ‘Alfavit, iazyk i natsional’naia identychnost’ v Rossiiskoi imperii’. *Ab Imperio*, 2, 123–134 (in Russian).

- Frick, D. A. (1992). Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in cross-cultural misunderstanding. *Journal of Ukrainian Studies*, 17(1–2), 67–93 (in English).
- Hosking, G. A. (1997). *Russia. People and empire, 1552–1917*. Cambridge, MA: Harvard University Press (in English).
- Isichenko, I. (2013). *Istoriia khrystovoї tserkvy v Ukraїni*. Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Kappeler, A. (2001). *The Russian empire: A multiethnic empire*. Harlow — New York: Pearson Education (in English).
- Katkov, M. N. (1887). 1863 god. *Sobranie statei po pol'skomu voprosu, pomeshchavshikhsia v Moskovskikh vedomostiakh, Russkom vestnike i sovremennoi letopisi* (Vols. 1–2). Moscow: Universitetskaia tipografiia (in Russian).
- Kharlampovich, K. V. (1914). *Malorossiiskoe vlianie na velikoruskuiu tserkovnuiu zhizn'*. Kazan: Izdanie knizhnogo magazina M.A. Golubeva (in Russian).
- Kohut, Z. E. (1988). *Russian centralism and Ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate. 1760s–1830s*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute (in English).
- Kuczyńska, M. (2004). *Ruska homiletyka XVIII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński (in Polish).
- Lazarevskii, A. (1887). Universal get'mana Skoropadskogo o perevode 'knig pravnykh' na maloruskii iazyk. *Kievskaiia Starina*, 17, 788–789 (in Russian).
- Lebedev, A. S. (1885). Khar'kovskii kollegium kak prosvetitel'nyi tsentr Slobodskoi Ukrainy do uchrezhdeniia v Khar'kove universiteta. *Chteniiia v Imperatorskom Obshchestve Istorii i Drevnostei Rossiiskikh pri Moskovskom Universitete*, 4, 1–103 (in Russian).
- Lourié, B. (2010). Russian christianity. In K. Parry (Ed.), *The Blackwell Companion to Eastern christianity* (pp. 207–230). Malden, MA: Blackwell Publishing (in English).
- Magocsi, P. (1997). *A history of Ukraine*. Seattle, WA: University of Washington Press (in English).
- Makar, H. (2014). Cenzurni peresliduvannia ukraїns'koї movy v Rossiis'kii imperii v kintsi XIX — na pochatku XX st. *Suchasni Problemy Movoznavstva ta Literaturonnavstva*, 19, 46–52 (in Ukrainian).
- Miller, A. (2002). Rusifikatsii: Klassifitsirovat' i poniat'. *Ab Imperio*, 2, 133–148 (in Russian).
- Miller, A. (2003). *The Ukrainian question. The Russian Empire and nationalism in the nineteenth century*. Budapest — New York: Central European University Press (in English).
- Miller, A. (2008). *The Romanov Empire and nationalism. Essays in the methodology of historical research*. Budapest — New York: Central European University Press (in English).
- Miller, A. I., & Ostapchuk, O. A. (2006). Latinitsa i kirillitsa v ukrainskom natsional'nom diskurse i iazykovoї politike Rossiiskoi i Gabsburgskoi imperii. *Slavianovedenie*, 5, 25–48 (in Russian).
- Moser, M. (1998). Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 57(2), 379–407 (in German).
- Naienko, H. (2017). Chynnyky variantnosti hramatychnoi systemy ukraїns'koї movy XVII stolittia. *Ukraїns'ke Movoznavstvo*, 1(47), 27–35 (in Ukrainian).
- Nyzovyi, M. (2002). *Ukraїns'ka statystyka druku: Osnovni etapy stanovlennia ta rozvytku*. Kyiv: Knyzhkova palata Ukraїny (in Ukrainian).
- Ohienko, I. (1950). *Istoriia ukraїns'koї literaturnoi movy*. Winnipeg: Nasha kul'tura (in Ukrainian).
- Ohienko, I. (2007). *Istoriia ukraїns'koho drukarstva* (M. Tymoshyk, Ed.). Kyiv: Nasha kul'tura i nauka (in Ukrainian).
- Pavlenko, A. (2011). Linguistic russification in the Russian Empire: Peasants into Russians? *Russian Linguistics*, 35(3), 331–350. <https://doi.org/10.1007/s11185-011-9078-7> (in English).
- Pekarskii, P. (1862). *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom* (Vol. 2). Saint Petersburg: Izdanie Tovarishchestva "Obshchestvennaia pol'za" (in Russian).
- Petliura, S. (1912). Ukraїnskii otdel na vystavke proizvedenii pečhati. *Ukraїnskaia Zhyzn'*, 9, 78–86 (in Russian).
- Plokhyy, S. (2001). *The cossacks and religion in early modern Ukraine*. New York — Oxford: Oxford University Press (in English).
- Plokhyy, S. (2006). *The origins of the Slavic nations. Premodern identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge University Press (in English).
- Remy, J. (2007). The Value Circular and censorship of Ukrainian publications in the Russian Empire (1863–1876). Intention and practice. *Canadian Slavonic Papers*, 49(1–2), 87–110 (in English).

- Remy, J. (2016). *Brothers or enemies. The Ukrainian national movement and Russia, from the 1840s to the 1870s*. Toronto: University of Toronto Press (in English).
- Saunders, D. (2005). Russia's nationality policy: The case of Ukraine (1847—1941). In S. Plokhly & F. E. Sysyn (Eds.), *Synopsis: A collection of essays in honor of Zenon E. Kohut* (pp. 399—419). Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Study Pr.
- Shevelov, G. Y. (1979). *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg: Carl Winter (in English).
- Shevelov, G. Y. (1989). *The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Its state and status*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute (in English).
- Snyder, T. (2003). *The reconstruction of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999*. New Haven, CO — London: Yale University Press (in English).
- Struve, P. (1911). Chto zhe takoe Rossia? *Russkaia Mysl'*, 1, 184—187 (in Russian).
- Taranenko, O. O. (2007). Ukrainian and Russian in contact: Attraction and estrangement. *International Journal of the Sociology of Language*, 183(1), 119—140. <https://doi.org/10.1313/IJSL.2007.007> (in English).
- Titov, Kh. (1924). *Stara vyshcha osvita v Kyivs'kii Ukraïni XVI — poch. XIX v.* Kyiv: Z Drukarni Ukraïns'koï Akademii Nauk (in Ukrainian).
- Torke, H.-J. (1996). Moskau und sein Westen: Zur 'Ruthenisierung' der russischen Kultur. In M. G. Müller, A. L. Choroskevic, G. Schödl, & L. Thomas (Eds.), *Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht. Festschrift für Klaus Zernack zum 65. Geburtstag* (Vol. 1, pp. 101—120). Berlin: Akademie Verlag (in German).
- Vakulenko, S. (2004). Slavizzazione della terminologia scolastica nella Filosofia aristotelica all'avviso dei peripatetici di Manujlo Kozačyns'kyj. In G. Siedina (Ed.), *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* (pp. 541—563). Alessandria: Edizioni dell'Orso (in Italian).
- Uspenskii, B. (1994). *Izbrannye trudy* (Vol. 2: Iazyk i kul'tura). Moscow: Gnozis (in Russian).
- Vulpius, R. (2005). *Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860—1920*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag (in German).
- Weeks, T. R. (1996). *Nation and state in late imperial Russia. Nationalism and russification on the western frontier, 1863—1914*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press (in English).
- Weeks, T. R. (2001). Russification and the Lithuanians, 1863—1905. *Slavic Review*, 60(1), 96—114 (in English).
- Zhiteckii, P. (1900). *Eneida Kotliarevskogo i drevneishii spisok ee v sviazi s obzorom malorusskoi literatury XVIII veka*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira (in Russian).
- Zhivov, V. M. (1996). *Iazyk i kul'tura v Rossii XVIII veka*. Moscow: Iazyki russkoi kul'tury (in Russian).
- Zhivov, V. (2003). The question of ecclesiastical jurisdiction in Russian-Ukrainian relations (Seventeenth and early eighteenth centuries). In A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, & M. von Hagen (Eds.), *Culture, nation and identity. The Ukrainian-Russian encounters, 1600—1945* (pp. 1—18). Edmonton — Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies (in English).

Received 01.10.2021

Accepted 23.12.2021

Andrii Danylenko, PhD, Professor in the Department of Modern Languages and Cultures, Pace University, 41 Park Row, New York 10038, USA
E-mail: adanylenko@pace.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7710-4030>

Halyna Naienko, Doctor of Sciences in Philology, Associate Professor, Professor in the Department of Ukrainian Language and Applied Linguistics, Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv 14 Taras Shevchenko Boulevard, Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: halynanaienko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0485-5068>

LINGUISTIC RUSSIFICATION IN RUSSIAN UKRAINE: LANGUAGES, IMPERIAL MODELS, AND POLICIES

The paper deals with the vagaries of linguistic russification among the Ukrainians from the mid-seventeenth century to 1914. The authors explore the major stages in the implementation of the policies of russification in Russian Ukraine, starting with first bans on books printed in Church Slavonic of the Ukrainian recension via the decrees and edicts issued by Peter I together with the Holy Synod to the punitive measures taken by the tsarist regime against new literary Ukrainian in the second half of the nineteenth century. The authors distinguish three languages (Church Slavonic of the Ukrainian recension, Ruthenian, and new literary Ukrainian) which were consecutively exposed to various forms of hostile language management by the tsarist administration. Based on these three languages and the classification into different models of imperial policy, a new periodization of linguistic russification and denationalization is substantiated. The material analyzed with the help of this new periodization proves that Russia's rulers had special reasons for treating Ukraine more severely than other non-Russian areas, resulting in a constant, consistent, and long-lasting policy of linguistic russification in Russian Ukraine.

Keywords: Ukrainian-Russian interlingual relations, sociolinguistics, Russification, imperial censorship, Russian language, Ruthenian, Church Slavonic language, Standard Ukrainian